

ΕΡΩΤΙΑ

ΕΤΗΣΙΑ
ΕΚΔΟΣΗ
ΔΗΜΟΥ
ΧΑΝΙΩΝ

ΤΟΜΟΣ 9

ΔΗΜΟΤΙΚΗ
ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ
ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗ
ΧΑΝΙΩΝ

ΔΗΜΟΤΙΚΗ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΧΑΝΙΩΝ

ΧΑΝΙΑ
2000-2001

ΑΝΑΦΟΡΑ ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ ΤΩΝ ΧΑΝΙΩΝ

Οι αρχαιολογικές έρευνες στην πόλη των Χανίων αποδεικνύουν ότι αυτή είναι χτισμένη πάνω στα ερείπια της Κυδωνίας, μιας αξιόλογης αρχαίας πόλης η οποία χτίστηκε κατά τους προϊστορικούς χρόνους από τον Κυδωνά, που - σύμφωνα με τους αρχαίους Κρήτες - του Ερατή - κατέληξε τον Απόλλωνα - και της νύμφης Ακακχιδίας, κόρης του Μίνωα. Ο χαλκικός λόφος του Καστελλού, στα ανατολικά του λαγκαδιού, αποτέλεσε ιδανική θέση για εγκαθίδρυση προϊστορικού οικισμού, γιατί όριζόταν γειτονιά με τη δύσπαστα, αλλά περιβάλλεται και από τον πλούσιο Χανιώτικο κόλπο. Η κεραμεική της μεταβατικής νεολιθικής περιόδου (3.000 - 2.900 π.Χ.) αποτελεί την προηγούμενη μαρτυρία ανθρώπινες δραστηριότητας στο λόφο αυτό.

Γρήγορα ο οικισμός αναπτύσσεται σε σημαντικό κέντρο με στενές εμπορικές σχέσεις με τα Κυδωνία. Γύρω στο 2.200 π.Χ. κατοικείται και η περιοχή νότια από την Αγορά των Χανίων. Το 1450 π.Χ. η εγκατάσταση στο Καστέλι καταστρέφεται από μεγάλη πυρκαϊά. Σ' αυτήν την περίοδο ανήκουν και 100 περίπου πήλινες πινακίδες με σύμβολα της Μινωικής Γραμμικής Α γραφής, που ψήφθηκαν κατά την πυρκαϊά και δηλώνουν την πιθανή ύπαρξη κάποιου ανάκτορου στη νότια περιοχή. Μετά την καταστροφή του 1450 π.Χ. η πόλη ξαναχτίστηκε και συνέχισε τη ζωή της ως το τέλος των μινωικών χρόνων, το 1100 δηλαδή π.Χ., με ενδιάμεσες επίσης καταστροφές. Η υστερομινωική ΙΙΙ περίοδος (1400 - 1100 π.Χ.) υπήρξε εποχή μεγάλης ακμής του οικισμού. Η νεκρόπολη του προϊστορικού οικισμού απλώνεται σε μεγάλη έκταση ολόγυρά του. Μεσομινωικά τάφια πυλάρια προέρχονται από το Στάδι και από το Άλσος των Προσκόπων. Υστερομινωικοί τάφοι (1400 - 1200 π.Χ.) έχουν σκαφτεί στο Α., ΝΑ και ΒΑ τμήμα της σύγχρονης πόλης και έχουν βρεθεί πήλινα αγγεία υστερομινωικής ΙΙΙ γραφής.

Είναι βέβαιον ότι τα Χανιά, τόσο το Καστέλι όσο και το τμήμα της νέας πόλης, κατοικούσαν στους πρώτους αιώνες της πρώτης χιλιετίας, δηλαδή στα γεωμετρικά και αρχαϊκά χρόνια. Στην ίδια εποχή ανήκει και τμήμα ζωφόρου στο Μουσείο Χανίων, που εικονίζει πρόσωψη ναού με το άγαλμα της θεάς στο εσωτερικό του, πλαστωμένο από τοξότες που το προστατεύουν από επίθεση ιππέων. Λίγα ίχνη έχουν βρεθεί από την πόλη των κλασικών χρόνων (5ος και 4ος αιώνες π.Χ.). Ωστόσο η περίοδος αυτή πρέπει να ήταν εποχή άνθησης για την περιοχή, αν κρίνει κανείς από τους τάφους που έχουν αποκαλυφθεί και από μαρτυρίες αρχαίων συγγραφέων, ενώ είναι γνωστό ότι ο περίφημος γλύπτης Κρησίλας, μαθητής του Φειδία, καταγόταν από την Κυδωνία των κλασικών χρόνων. Η Κυδωνία ήταν η περισσότερο εκτεταμένη σε εξωτερικές επιδρομές πολιτεία της αρχαίας Κρήτης, και

επέδρασαν εναντίον της Ζακύνθου, Σάμιοι, Αιγινίτες, Αθηναίοι, Φωκαείς. Κατά τους συνεχείς μεγάλους εμφύλιους πολέμους των Κρητικών πόλεων, η Κυδωνία έδινε τη νίκη σ' εκείνο το στρατόπεδο με το οποίο συμμαχούσε. Το 189 π.Χ. αντεπεξήλθε μόνη της εναντίον των δύο μεγαλύτερων πόλεων της Κρήτης, Κνωσού και Γόρτυνας, ενώ το 170 π.Χ. πολιορκήθηκε από τους Γόρτυνους και ζήτησε τη βοήθεια του βασιλιά της Περγάμου Ευμένε.

Η Ρώμη, η οποία από την αρχή του 3ου αιώνα π.Χ. αναζητούσε ευκαιρίες για να επάμβαι στα Κρητικά πράγματα, έλαβε αφορμή από τη συμπαδεία των Κρητικών πόλεων προς τον Μιδριάτη του Πόντου και επεχείρησε να καθυποτάξει την Κρήτη, αλλά ηττήθηκε το 71 π.Χ. Λίγο αργότερα ο Ρωμαίος στρατηγός Κόντος Καικίλιος Μετέλλιος, ο Κρητικός, όπως ονομάστηκε μετά τη νίκη του, πέτυχε να καταλάβει την Κυδωνία το 69 π.Χ. και στη συνέχεια την υπόλοιπη Κρήτη. Η ειρηνική ζωή κατά τα χρόνια αυτά στην περιοχή των Χανίων επιβεβαιώνεται από τα πολυτελή δημόσια και ιδιωτικά κτίσματα, τα κήδονα γλυπτά που φέρνουν στο φως οι ανασκαφές, τα ωραία ψηφιδωτά δαπέδα που έχουν βρεθεί σε διάφορα σημεία της πόλης. Το θέατρο της αρχαίας πόλης σωζόταν ως το 1585, οπότε το κατεδάφισαν οι Ενετοί για να χρησιμοποιήσουν το οικοδομικό υλικό στο χτίσιμο των εξωτερικών τειχών.

Τέλος, η αρχική κατασκευή του "Βυζαντινού" τείχους της ακρόπολης του Καστελιού πρέπει να αναχθεί στα χρόνια αυτά. Η νεκρόπολη του οικισμού των ιστορικών χρόνων ήταν εξαπλωμένη ολόγυρά του. Οι περισσότεροι περιηγητές και σύγχρονοι επιστήμονες τοποθετούν και την Κυδωνία των ιστορικών χρόνων στη σημερινή πόλη των Χανίων. Στα Υστερορωμαϊκά χρόνια η Κυδωνία είναι ακόμη η σπουδαιότερη πόλη της περιοχής και για το λόγο αυτό ορίζεται έδρα της ομώνυμης παλαιοχριστιανικής Επισκοπής. Η πιο σημαντική αρχαιολογική μαρτυρία είναι η πρόσφατη ανακάλυψη, κάτω από τα θεμέλια του βενετσιάνικου καθεδρικού ναού στη συνοικία Καστέλι, μιας μεγάλης παλαιοχριστιανικής βασιλικής, η οποία και δεβαιώνει ότι και στην περίοδο αυτή εδώ ήταν το κέντρο της πόλης.

Η πόλη της Κυδωνίας εξακολουθεί να ακμάζει και στην πρώτη Βυζαντινή περίοδο, μέχρι την Αραβική κατάκτηση. Ο Χριστιανισμός διαδίδεται από τον 1ο αιώνα. Στη Σύνοδο της Σαρόνης (Σόφιας) στα 342-343 συμμετέχει και ο Επίσκοπος Κυδωνίας και μνημονεύεται συχνά σε Πρακτικά Συνόδων και Εκκλησιαστικά "Τακτικά" μέχρι τον 9ο αιώνα. Επιτύμβιες επιγραφές και τάφοι από την εκκλησία του Αγίου Ιωάννου και στην περιοχή του σημερινού Ορθόνοτρουφείου δείχνουν ότι εκεί ήταν τα εκτεταμένα νεκροταφεία της πόλης κατά την περίοδο αυτή. Το καλλιτεχνικό επίπεδο είναι συνήθως επαρχιακό, σε σχέση ακόμη με την ανατολική Κρήτη, όπως διαπιστώνεται από την ποιότητα των κτισμάτων και των γλυπτών. Καλύτερη είναι η ποιότητα των ψηφιδωτών δαπέδων, όπου διαπιστώνεται στενή σχέση με μνημεία της κεντρικής Κρήτης.

Από τους επόμενους αιώνες υπάρχει ένα κενό στις πηγές και στις αρχαιολογικές μαρ-

τυρίες, ενώ διαπιστώνονται αρκετές καταστροφές, κυρίως σε μνημεία που υπήρχαν σε παρالياκές τοποθεσίες και οφείλονται ασφαλώς στις άγριες Αραβικές επιδρομές. Η κατάκτηση της Κρήτης από τους Σαρακηνούς στα 824 μ.Χ. θα δημιουργήσει κυριολεκτικά αναστάτωση στη ζωή του τόπου, με συνέπειες στον κοινωνικό, οικονομικό και δογματικό τομέα. Η Αραβική περίοδος, από το 824 μ.Χ. έως το 961 οπότε η Κρήτη ανακαταλαμβάνεται από τον Νικηφόρο Φωκά, είναι για την Κυδωνία μια σκοτεινή περίοδος. Οι ιστορικές πηγές δεν είναι πολύ σαφείς και αρχαιολογικές ενδείξεις δεν έχουν εντοπισθεί καθόλου. Από το Συναξάρι του Αγίου Νικολάου του Ομολογητή (γιοιμένου της μονής Στουδίου και γνωστού απολογητή των εικόνων), που καταγόταν από την Κυδωνία, μαθαίνουμε ότι η πατρίδα του ήταν πλούσια και εύφορη, με έντονη την ανάμνηση του ένδοξου παρελθόντος της.

Μετά την ανάκτηση της Κρήτης από τους Σαρακηνούς, το Βυζάντιο καταβάλλει έντονες προσπάθειες να εδραιώσει την εξουσία του και να μειώσει τις συνέπειες της αραβικής κατάκτησης στον πολιτικό, κοινωνικό και δογματικό τομέα. Στο πλαίσιο της ίδιας πολιτικής το Βυζάντιο θα εγκαταστήσει αποίκους από διάφορες περιοχές της αυτοκρατορίας. Μέσα στη δεύτερη Βυζαντινή περίοδο θα σταλούν από τη Βασιλεύουσα Κωνσταντινούπολη αρχοντικές οικογένειες (τα "Δώδεκα Αρχοντοπούλα") που θα αναλάβουν ηγετικό ρόλο ανάμεσα στον νέον πληθυσμό. Τις πληροφορίες των ιστορικών πηγών για διασυνδέσεις της Κρήτης με την πρωτεύουσα και τη σημαντική θέση της στα ενδιαφέροντα του Βυζαντίου έρχεται να επιβεβαιώσει η αρχαιολογική έρευνα. Στη θέση της Κυδωνίας, που εξακολουθεί να διατρέχει τη στρατηγική της σημασία, και πάνω στο λόφο Καστέλι, χτίζεται από τους Βυζαντινούς ένα φρούριο, που σε πολλά του σημεία κατεί πάνω στο αρχαίο τείχος και έχει κατασκευασθεί από τα οικοδομικά υλικά της αρχαίας Κυδωνίας. Η πόλη ωστόσο έχει χάσει την αρχική της σημασία και για το λόγο αυτό και η Επισκοπή της μεταφέρεται στην κοντινή Αγιά. Από την περίοδο αυτή σώζονται μόνο μερικά τμήματα του τείχους στο Καστέλι. Μέσα στα χρόνια αυτά φαίνεται ότι πήρε η πόλη και το όνομα Χανιά.

Με την Δ' Σταυροφορία και την πτώση της Κωνσταντινούπολης το 1204, η Κρήτη δίδεται στον Βονιφάτιο των Μονφερατικών, που στη συνέχεια την πουλά στους Ενετούς. Αλλά προτού υπογράψει η αγοραπωλησία, ο Γενοβάτης Κόμης της Μάλτας Ερρίκος Πισκατόρι καταλαμβάνει την Κρήτη και χρειάστηκαν 8 χρόνια για να μπορέσει η Βενετία να εξώσει τους Γενοβάτες από το Νησί. Έτσι από το 1210 μέχρι το 1252 η Βενετία προσπαθεί να εδραιώσει την εξουσία της στη Δυτική Κρήτη, όπου οι τοπικοί ηγέτες με τη συνεργασία της Αυτοκρατορίας της Νίκαιας αντιστέκονται. Στα 1252 η πόλη και ο νομός μοιράζονται σε 90 "καθαλαρίες" και δίδονται στους Ενετούς αποίκους με τη ρητή υποχρέωση να ξαναχτίσουν την πόλη των Χανίων. Αυτοί επισκευάζουν το τείχος του Καστελιού και ορ-

ιδιωτικά κτίρια και τον καθεδρικό ναό της Παναγίας. Τα δημόσια κτίρια αναπτύσσονται κατά μήκος του κεντρικού δρόμου (corso - σημερινή οδός Κανεδάρω) που διασχίζει το Καστέλι από ανατολικά.

Εξω από τα τείχη, στις αρχές του 16ου αιώνα, χτίζονται οι μονές του Αγίου Φραγκίσκου των Φραγκισκανών και του Αγίου Νικολάου των Δομηνικανών μοναχών. Στα αστικά κέντρα της Κρήτης επικρατεί το καθολικό στοιχείο, αντίθετα με την ύπαιθρο, όπου κυριαρχούν οι ορθόδοξοι. Από την πρώτη περίοδο της πόλης, κατά την οποία αυτή περιορίζεται μέσα στα όρια του Καστελλιού, ελάχιστα στοιχεία σώζονται, καθώς οι σεισμοί και οι άλλες καταστροφές είναι συχνές.

Τα Χανιά εξελίσσονται σε δεύτερη πόλη του "Βασιλείου της Κρήτης", είναι έδρα "Ρέκτορα" και Λατίνου Επισκόπου. Η πόλη και το λιμάνι της αποτελούν το κέντρο μιας πλούσιας γεωργικής περιοχής με οικονομικές και πολιτιστικές διασυνδέσεις με την Βενετία. Σταδιακά η πόλη επεκτείνεται και έξω από το παλιό φρούριο, ώστε θεωρείται απαραίτητη η νέα και σύγχρονη οχύρωσή της. Έτσι στα μέσα του 16ου αιώνα η πόλη οχυρώνεται για μια ακόμη φορά σε σχέδια και επίβλεψη του διάσημου στα οχυρωματικά έργα Βερονέζου Michele Sanmichielli με σύγχρονα τείχη και τάφρο. Οι νέες οχυρώσεις έχουν παραλληλόγραμμο σχήμα και περιλαμβάνουν μια αρκετά μεγάλη έκταση. Τα τείχη με την τάφρο - που όμως δεν γέμισε ποτέ με νερό - περιλαμβάνουν και το λιμάνι και είναι κτισμένα με τις πιο σύγχρονες για την εποχή αντιλήψεις της οχυρωματικής τεχνικής. Μέσα στη νέα αυτή πόλη με το καλύτερο ρυμοτομικό σχέδιο χτίζονται ή επισκευάζονται ναοί, μεγάλα δημόσια και ιδιωτικά κτίρια που ακολουθούν τις τάσεις του Βενετσιάνικου Μανιερισμού. Ανεγείρονται νέο υδραγωγείο, κτίσματα για την εξυπηρέτηση των στρατιωτικών αναγκών, και στο λιμάνι κτίζονται σταδιακά 22 νεώρια που χρησίμευαν για τη φιλοξενία και επισκευή, κατά τους χειμερινούς μήνες, των πλοίων του βενετσιάνικου στόλου. Η οχύρωση ενισχύεται με φρούρια στα νησάκια Θεοδώρου, Σούδα και Γραμβούσα. Χτίζονται μεγάλα δημόσια και ιδιωτικά κτίρια, ναοί, αποθήκες, νεώρια.

Αλλά οι αντιδράσεις του προανατολισμένου στο Οικουμενικό Πατριαρχείο και την Ελληνική Αυτοκρατορία νότιου στοιχείου είναι συχνές. Από το 1212 και μέχρι το τέλος της Ενετοκρατίας οι Κρήτες πραγματοποίησαν 27 επαναστάσεις. Αρχηγοί των επαναστάσεων αυτών ήταν μέλη των οικογενειών των 12 Αρχοντοπούλων, οι οποίες είχαν διατηρήσει τα φεουδαλικά τους προνόμια και διακρίνονταν για τον υλικό και πνευματικό τους πλούτο, αλλά και την εμμονή τους στο Ορθόδοξο Δόγμα και την αποτίναξη του ξενικού ζυγού.

Στις συνεχείς εθνικο-κοινωνικές εξεγέρσεις ο ρόλος των "αρχοντορωμαίων" και του Κλήρου είναι μεγάλος. Η Δυτική επιρροή είναι σχεδόν ανύπαρκτη, παρά τις έντονες προσπάθειες προσελευτισμού που καταβάλλονται. Η μακρά όμως ωστόσο συμβίωση των δύο στοιχείων θα δημιουργήσει μια κοινωνική και πολιτιστική προσέγγισή τους, αλλά χωρίς

να υποχωρεί το στοιχείο της αντιπαράθεσης. Δημιουργούνται όμως σιγά σιγά οι κατάλληλες προϋποθέσεις, ώστε να μπορούμε σήμερα να αναφερόμαστε στην “Κρητική Αναγέννηση” στους τομείς της Λογοτεχνίας, της Αρχιτεκτονικής και της Ζωγραφικής.

Από τα παλαιότερα χρόνια οι Τούρκοι εποχικά λημούσαν την Κρήτη. Έτσι τον Ιούνιο του 1645 ο Γουσσούφ Πασάς αποδίδει στρατό στα Μεσόγεια Κισάμου και στο Κολυμπάρι και πολιορκεί το φρούριο της νησίδας Θεοδωρού. Στις 15 Ιουνίου 1645 αρχίζει η πολιορκία της πόλης των Χανίων που πέφτει μετά από 57 ημέρες, τον Αύγουστο του 1645, ενώ ολόκληρη η Κρήτη καταλαμβάνεται τελικά από τους Τούρκους το 1669, μετά από 25ετή πόλεμο.

Με την κατάκτηση των Χανίων οι κοινωνικοπολιτικές συνθήκες αλλάζουν σημαντικά. Το μουσουλμανικό στοιχείο αποτελεί την άρχουσα τάξη με φεουδαρχικό χαρακτήρα. Νέες συνθήκες ζωής διαμορφώνονται, συνδεδεμένες στενά με τη θρησκευτική και κοινωνική οργάνωση του κατακτητή. Η πόλη ορίζεται έδρα Τούρκου Πασά, ενώ εγκαθίσταται και πάλι Ορθόδοξος Επίσκοπος Κυδωνίας, με κέντρο του τον ναό των Αγίων Αναργύρων. Οι καθολικές εκκλησίες μετατρέπονται σε τζαμιά και χτίζονται ακόμη περισσότερα κινούργια, καθώς επίσης και λουτρά, κρήνες, δημόσια κτήρια, όπως στρατώνες, νοσοκομεία και άλλες στρατιωτικές εγκαταστάσεις εκτός από τις ενετικές, και γίνεται συμπλήρωση της οχύρωσης του φρουρίου, ενώ απαγορεύεται η οικοδόμησή έξω από αυτό.

Η επανάσταση του Δασκαλογιάννη - Βλάχου το 1770 και το αποτρόπαιο τέλος που του επεφύλαξαν οι Τούρκοι (τον εγγράφον ζωντανό) αλλά και όλες οι επαναστάσεις κατά τον παραγμένο 19ο αιώνα επηρέασαν τόσο τις κοινωνικοπολιτικές όψεις της Κρητικής ζωής, όσο και τις εξελικτικές διαδικασίες στον διοικητικό και πολιτιστικό τομέα.

Κατά τη διάρκεια της Αιγυπτιακής κατοχής, όταν η Κρήτη είχε παραχωρηθεί στον αντιπασκία της Αιγύπτου Μεχμέτ Αλή, ανακατασκευάζεται ο λιμενοδραχμόνας και ο περίφημος φάρος του λιμανιού, ενώ η Αιγυπτιακή Διοίκηση εκδίδει στα Χανιά την πρώτη Κρητική εφημερίδα “Βακχί Γκιρίτ” (Φωνή της Κρήτης), μισή στα Ελληνικά και μισή στα Αραβικά.

Η δεύτερη περίοδος της Τουρκοκρατίας αρχίζει με την επαναφορά της Κρήτης στους Τούρκους, ενώ στα μέσα του 19ου αιώνα τα Χανιά καθιερώνονται ως πρωτεύουσα του Νησιού, λόγω των συχνών επαναστάσεων στο χώρο της Δυτικής Κρήτης. Γεγονός που επηρεάζει σοβαρά την εξέλιξη της πόλης, κυρίως με την επικράτηση μιας πιο ανεκτικής πολιτικής, παράλληλα με την οικονομική άνθηση. Χτίζονται νέες δημόσιες και ιδιωτικές οικοδομές που ακολουθούν τα σύγχρονα ρεύματα του νεοκλασικισμού, η πόλη επεκτείνεται και αποκτά σιγά σιγά ευρωπαϊκό χαρακτήρα ξεφεύγοντας από τα όρια των οχυρώσεων. Χτίζονται νέοι ναοί και κοινοτικά καταστήματα, σχολεία, ο καθεδρικός ναός της Τριμάρτυρης κ.ά.

Το 1841 ξεσπά το Κίνημα του Χαϊρέτη και το 1858 το Κίνημα του Μαυρογένη, με το

οποίοι οι Κρήτες πετυχαίνουν να κατέχουν ελεύθερα όπλα, να ασκούν τη λατρεία και να γίνεται σεβαστή η θρησκεία τους, καθώς και τη σύσταση Χριστιανικών Δημογεροντιών που είχαν αρμοδιότητα σε θέματα παιδείας, κοινωνικής πρόνοιας, κληρονομικού και οικογενειακού δικαίου. Ακολουθεί η τριετής επανάσταση 1866 - 1869 καθώς και η επανάσταση του 1877 - 1878 που φέρνει και την περίφημη Σύμβαση της Χαλέπας. Σύμφωνα με τη Σύμβαση, η Κρήτη αποχωρίζεται από την λοιπή Οθωμανική Αυτοκρατορία, συνέχιζε να διοικείται από τη Γενική Διοίκηση Κρήτης και παραχωρούνταν ορισμένα προνόμια, μεταξύ των οποίων και η σύσταση Φιλεκπαιδευτικών Συλλόγων και η έκδοση εφημερίδων. Μέχρι τότε - και με εξαίρεση ελάχιστα παράνομα μονόφυλλα - εκδιδόταν, από το 1867, η ημιεπίσημη εφημερίδα της Τουρκικής Διοικήσεως "Κρήτη".

Κάνοντας χρήση των διατάξεων της Συμβάσεως της Χαλέπας, οι Χανιώτες συγκροτούν το 1879 τον Φιλεκπαιδευτικό Σύλλογο "Μένως" και τον Γεωργικό Σύλλογο "Δήμητρα" (με παραπλήσιους σκοπούς), οι οποίοι και λίγο αργότερα ενώνονται για να διαλυθούν τελικά μετά από μικρό χρονικό διάστημα. Το 1880 δημιουργείται ο δεατρικός διάσος "Ευτέρπη", με στελέχη του επίλεκτα μέλη της Χανιώτικης κοινωνίας, μεταξύ αυτών και ο Ελευθέριος Βενιζέλος, που δίνουν παραστάσεις δεατρικών έργων ή ενισχύουν δεατρικά σχήματα που επισκέπτονται τα Χανιά. Παράλληλα από το 1880 και εξής αρχίζουν να εκδίδονται στα Χανιά πλείστες εφημερίδες: "Λευκά Όρη", "Αλήθεια", "Πατρίς", "Αμυνα", η σατιρική "Κίσσα", καθώς και αρκετές τουρκικές. Το 1884 συγκροτείται ο Δικηγορικός Σύλλογος Χανίων. Αλλά το 1889 η Τουρκία περιορίζει σημαντικά τα προνόμια των Κρητών και επακολουθεί η επανάσταση του 1889 που καταπνίγχνε μετά από ένα οκτάμηνο. Το 1895 συγκροτείται η Μεταπολιτευτική Επιτροπή, αλλά στις 11 Μαΐου 1896 ο πληθυσμός των Χανίων υφίσταται μεγάλη σφαγή, όπως άλλωστε τον επόμενο χρόνο 1897, οπότε και πυρπολούνται και τα κοινοτικά καταστήματα απέναντι από τον καθεδρικό ναό, που περιλάμβαναν το επισκοπικό μέγαρο και το παρδεναγωγείο.

Οι Μεγάλες Δυνάμεις, που πάντοτε ενδιαφέρονταν για την Κρήτη λόγω της στρατηγικής της σημασίας, αποφασίζουν την διεθνή κατοχή του νησιού, ενώ η Ελλάδα στέλνει εκστρατευτικό σώμα 1500 ανδρών υπό τον συνταγματάρχη Τυμολέοντα Βάσσο.

Το γνωστό επεισόδιο της 9ης Φεβρουαρίου 1897 με τον Σπύρο Καγιαλέ, ζωντανό κοντάρι της σημαίας του επαναστατικού στρατοπέδου Ακρωτηρίου, στον Προφήτη Ηλία, κάνει το γύρο του κόσμου. Στις 20 Μαρτίου του ίδιου χρόνου οι Μεγάλες Δυνάμεις χωρίζουν το Νησί σε διεθνείς τομείς, ενώ τα Χανιά και η γύρω περιοχή της πρωτεύουσας γίνεται πολυεθνικός τομέας.

Στις 9 Δεκεμβρίου 1898 φθάνει στη Σούδα και αναλαμβάνει τη διοίκηση της νεοσύστατης Αυτόνομης Κρητικής Πολιτείας, ως Έπατος Αρμοστής, ο Πρίγκιπας Γεώργιος. Έδρα του Αρμοστή και πρωτεύουσα του Κρητικού Κράτους συνεχίζει να είναι η πόλη των Χανίων, μεγάλο διοικητικό, πνευματικό, εμπορικό και βιομηχανικό κέντρο. Η Κρητική Πο-

λιτεία έχει δική της σημαία και νόμισμα - την Κρητική δραχμή -, ιδρύεται η Τράπεζα Κρήτης, συντάσσεται το Σύνταγμα του Κρητικού Κράτους, γίνονται εκλογές για την ανάδειξη πληρεξουσίων, αρχίζει να εκδίδεται η Επίσημη Εφημερίδα της Κρητικής Πολιτείας και δημιουργείται η Κρητική Χωροφυλακή. Συγκροτείται το Συμβούλιο του Ηγεμόνα και συνιστώνται πέντε Ανώτερες Διευθύνσεις, αντίστοιχες με τα σημερινά Υπουργεία. Οικονομικών, Εσωτερικών, Δημοσίας Εκπαιδεύσεως και Θρησκευμάτων, Συγκοινωνιών και Ασφάλειας και τέλος Δικαιοσύνης (με Σύμβουλο-Υπουργό τον Ελευθέριο Βενιζέλο).

Τα Χανιά στις αρχές του 20ού αιώνα, σύμφωνα με την απογραφή του 1900, έχουν περίπου 21.000 κατοίκους και συνεχίζουν να είναι πρωτεύουσα της Κρήτης. Η πόλη έχει στενούς δρόμους, μικρές πλατείες και κτίρια με στοιχεία ενετικά, τουρκικά και ελληνικά - πολυεθνική πόλη, με γνήσιο Κρητικό χαρακτήρα αλλά και με ξενικές επιρροές, λόγω των κατακτητήτων του παρελθόντος αλλά και της παρουσίας των στρατευμάτων των Μεγάλων Δυνάμεων που παραμένουν στο Νησί. Τα Χανιά ασφυκτιούν περιορισμένα ακόμη μέσα στα όρια της παλιάς εποχής, τα ξρουρία και τις τάφρους γύρω τους, τα "χεντέκια", κι έτσι μια νέα πολιτεία αρχίζει να αναπτύσσεται σιγά σιγά έξω από τα τείχη που οριοθετούν τη σφιγτοδεμένη ύπαρξη της μεσαιωνικής πόλης. Ωρανότατα νεοκλασικά κτίρια, σωστά καλλιτεχνήματα, αρχίζουν να ορθώνονται, φτιαγμένα από ειδικευμένους μηχανικούς και εργολάβους, ενώ οι τάφροι τώρα πια, γύρω από τα τείχη, χρησιμοποιούνται για την καλλιέργεια λαχανικών και οπωρικών, για τις ανάγκες της πόλης. Τα τείχη, χτισμένα το 1252, είχαν τρεις πόλες, μια στα ανατολικά, την πόλη της Άμμου, Σαμπινέρα, στο Κουν-Καπί, που είχε ονομασθεί έτσι από το αρμώδες εδάφος της περιοχής, την πόλη στη συνοικία Τοπχανά, το "πορτάκι", στο τέλος της σημερινής οδού Θεοτοκοπούλου, που εξυπηρετούσε τη στρατιωτική Υπηρεσία, αλλά και τους Εβραίους που έμεναν στη συνοικία της Οβριανής και όταν είχαν κάρδια κατευδύνωνταν στο Εβραϊκό νεκροταφείο, στα νοτιοδυτικά του εργοστασίου της ΑΒΕΑ. Και τέλος την πόλη του Καλέ-Καπισί, πόλη του ξρουρίου, Porta Retimiota όπως λεγόταν παλαιότερα, μια που από εκεί άρχισε ο δρόμος για το Ρέθυμνο, που βρισκόταν στα νότια του τείχους που περιέκλειε την πόλη. Στα παλαιότερα χρόνια, όπως άλλωστε οι περισσότερες πόλες των ξρουρίων, άνοιγε με την ανατολή του ηλίου και κλειδωνόταν με τη δύση του. Από αυτή είχε βγει και ο τελευταίος Τούρκος στρατιώτης στις 3 Νοεμβρίου του 1898. Απέναντι από το Καλέ-Καπισί βρισκόταν η πλατεία Κοτζάμπαστ, που πήρε το όνομά της μετά τη δολοφονία, στο μέρος εκείνο, του Καδάστ, του Ρωσικού Προξενείου Γιώργη Κοτζάμπαστ.

Όπως ήδη προαναφέρθηκε, η πόλη ασφυκτιά μέσα στα τείχη, ενώ μια νέα πολιτεία αρχίζει να σχηματίζεται και να αναπτύσσεται απ' έξω. Η ανάγκη ένωσης των δύο τμημάτων της πόλης φέρνει τις κατεδαφίσεις των ξρουρίων και τη δημιουργία ρηγμάτων στο Κρύο Βρύσκι, στο Καλέ-Καπισί και στα ανατολικά της Piatta Forma, προς το κτήριο του Γυμνασίου, ενέργεια που με τις σημερινές αντιλήψεις θεωρείται λανθασμένη, την επο-

Το ρύγμα στα τείχη

Το πλυντήριο - Φρούρη Φαχά

χή όμως αυτή εδωρείτο ότι εξυπηρετούσε τους πολίτες και συνέβαλλε στον εξωραϊσμό και στην ανάπτυξη της πόλης. Χαρακτηριστικά μάλιστα είναι τα δημοσιεύματα της εποχής. Είναι ευχής έργον ότι δεν επικράτησε ως τις μέρες μας η άποψη - με κάποιες ίσως εξαιρέσεις - ότι θα πρέπει να γκρεμίζουμε φρούρια, μνημεία, αγάλματα, απομεινάρια άλλων δύσκολων και σκληρών εποχών και να διαγράφουμε από τη μνήμη και την ιστορία μας γεγονότα, αγώνες και ιστορικές περιόδους του Νησιού μας, σαν να μην υπήρξαν ποτέ.

Η πόλη των Χανίων, λοιπόν, στις αρχές του αιώνα, όπως αναφέρεται σε σχετικά δημοσιεύματα, «ήτ' δυναμένη να αναπτυχθή εντός του στενού χώρου του φρουρίου έχει στενάς οδούς και σχολιάς. Αλλά διά της κατεδαφίσεως μέρους του τείχους εύρεν ελευθέραν διέξοδον εις τα πέριξ, όπου πολλά οικοδομαί ανεγείρονται επί κανονικωτέρου σχεδίου. Η πόλις Χανία περιβαλλομένη υπό τειχών ανεγερθέντων υπό των Ενεπών τω 1252, ων μέρος εκρημνίσθη ήδη υπό της Αυτονομίας Κρητικής Πολιτείας, έχει εντός των τειχών τα εξής Δημόσια, Δημοτικά και Κοινοτικά οικοδομήματα. Φυλακιά των υποδικονοματικών, δημοτικών Σχολείων των Αρρένων, Ηγεμονικά Ανάκτορα, Παρδεναγωγείον και Επισκοπήν, ανεγερθέντα δαπάναις του Αυτοκράτορος της Ρωσίας Νικολάου του Β', Νομαρχείον, Τελωνείον, δύο ναούς των Ορθοδόξων, ένα των Καθολικών, Εβραϊκήν Συναγωγήν, εννέα τουρκικά τεμένη (τζαμιά), Μουσουλμανικόν Σχολείον, Δημαρχείον και Δημοτικόν Νοσοκομείον... Η πόλις έχει το πλείστον λαοσπρώτους και στενάς οδούς, μικράν πλατείαν των Μαυροβουνίων καλουμένην (πρότερον Σανδριόβαν) και πλαχόσπρωτον προκυμαίαν. Ο λιμήν των Χανίων είναι μικρός και σχετικά αθαλός, δεχόμενος εν τοις ύδασι αυτού μικράς χωρητικότητος ατμόπλοια, λίαν επισφαλής, ατε προσβάλλόμενος υπό θορείων και δυτικών ανέμων. Εις την είσοδον αυτού, αριστερά ως προς τον εισπλέοντα, υπάρχει φάρος με ακίνητον λευκόν φως, ορατόν εξ αποστάσεως 12 μιλίων. Η εν τη πόλει βιομηχανία είναι κατεκλιποία, σιμωπνευματοποιία και σαπωνοποιία, ἤρξατο δὲ ν' αναπτύσσεται ἡ βιβλιοθετική καὶ ἡ τυπογραφική». «Η πόλις των Χανίων ασκεί το μεγαλύτερον εμπόριον της Κρήτης, και μάλιστα της εξαγωγής ελαίου, καλλωπίζεται δε ολονέν, καταρριπτομένων των κισκίων...».

Στις γειτονίες αυτής της πόλης που «ολονέν καλλωπίζεται» μας μεταφέρουν κείμενα των χρόνων εκείνων, που περιγράφουν με γλαφυρότατο τρόπο τις ομορφιές και τις εικόνες από την καθημερινή ζωή της πόλης.

Ο Τοπχανάς είναι η Χριστιανική αριστοκρατική συνοικία στη βορειοδυτική άκρη της πόλης, που πήρε το όνομά της από τα κανόνια που ήταν εγκατεστημένα παλαιότερα στον προμαχώνα Σαν Σιλβατόρε. Η συνοικία έχει ωραία σπίτια και στενά δρομάκια αλλά και σωζόμενα βενετσιάνικα κτήρια που «διατηρούν την ατμόσφαιρα της μεσαιωνικής σιωπής και του μισόφωτου, που βοτρά σε αναδρυμές και αναπολήσεις». Παλαιότερα βρίσκονταν εκεί και τα Προξενεία των Μεγάλων Δυνάμεων, πριν μεταφερθούν στη Χαλέπα. Τώρα τα διάφορα κέντρα της προκυμαίας προσφέρονται για τις κοσμικές συναντήσεις των Χανιωτών,

Πλατεία Μουρδελιάνου (Σμύρνη)

Τόπος Κινιστίν Χασάν (Γαλι)

με τη μπάντα να παίζει τις γιορτινές μέρες. Στη βορειοδυτική πλευρά του Τοπχανά υψώνεται το *φρούριο Φιρκά* (=στρατιωτική μονάδα, μεραρχία). «Ένας αρκετά ευρύχωρος στρατών, πολύ περιποιημένος, καταλαμβάνει το εσωτερικόν μέρος του παλαιού φρουρίου του στηριζομένου επάνω εις τα παλαιά τείχη. Και κάτω από τα τείχη αυτά απλώνεται μια ευρύχωρος και ωραία, ἀλλ' ακόμη απεριποίητος πλατεία, τα κράσπεδα της οποίας δρέχονται από το κουρασμένον της θαλάσσης κύμα. Μερικά ωραία σπίτια υψώνονται προς τ' αριστερά του παλαιού φρουρίου και ένα ωραίο ζυθοπωλείον με το επίκαιρον όνομα "Ακταίων" είναι ο μεγαλύτερος ανταγωνιστής του Δημαρχιακού Κήπου, ως Χανιώτικου κέντρου. Εις εκείνο το "Ακταίων" όπου το καλοκαίρι προσφέρεται μπύρα Κλωναρίδου, με την μουσικήν του *όλοιόθου* καλύπτουσιν τας παραφωνίας ενός ξεκουρδισμένου *βιολιού* και ενός πολυπαδούς πιάνου, περνούν τα βράδια του καλοκαιριού Χανιώται συζητηταί και Χανιώτισσαι χαριτωμένοι και κομψότατοι».

Το Σαντριβάν - αν και μικρή - είναι η κοσμικότερη πλατεία, πλακόστρωτη, με καφε-νεία, ξενοδοχεία και λέσχες, καταστήματα πολυτελείας νεωτερισμών, το Δημαρχείο. Είναι κέντρο συζητήσεων και συναντήσεως των Χανιωτών κι είχε πάρει το όνομά του από μια ογκώδη κρήνη που είχε κατασκευασθεί εκεί επί τουρκοκρατίας και στην οποία προσκολλήθηκαν ως υδροδότης μαρμαρίνες λάρνακες. Το Σαντριβάν είναι κλειστό από τη βορεινή πλευρά με κτήρια (που κτίστην αργότερα) και έχει δύο περάσματα, ένα στενό για τους πεζούς στο βορειοδυτικό μέρος, κάτω από μιά στοά που σχηματίζουν τα κτήρια, και ένα πλατύτερο στη βορειοανατολική πλευρά, για τις άμαξες, τα κάρα και τα βιζιάδι.

«Το Σαντριβάν. Ποιος επήγε στην Κρήτη και δεν το έμαθε; Ποιος επήγε στα Χανιά και δεν έγινε από τους τακτικούς του θαμώνας; Ποιος έφυγε και το ελεγχόντρε; Αι Αδύ-ναι έχουν την πλατείαν Συντάγματος, η Κωνσταντινούπολις το κέντρο του Γαλατά Σε-ράι, η Σμύρνη το Καϊ, η Κέρκυρα την Σπιανάδα, η Σύρος την Πλατείαν της, αι Πάτριαι την πλατείαν Γεωργίου, το Παρίσι την Place de la Concorde, το Λονδόν το Trafalgar Square, η Νέα Υόρκη το Herald Square. Τα Χανιά έχουν το Σαντριβάν των και είναι υπερ-ρήξαν δι' αυτό... Εις την μικράν αυτήν πλακόστρωτον πλατείαν, την οποίαν περικλείουν καφενεία και καταστήματα και ξενοδοχεία και λέσχαι, ζουν χειμῶνος και θέρους τα πολι-τικολογούντα, τα εμπροσθόμενα, τα εργαζόμενα, πολυάσχολα Χανιά. Εκεί είναι τα αρι-στοκρατικά ξενοδοχεία και τα εκλεκτά κέντρα. Εκεί τα Ευρωπαϊκά εδωδωμοπωλεία, τα καταστήματα πολυτελείας και νεωτερισμών, εκεί τα μικρά ἀλλὰ κομψότατα κουρεία, εκεί τέλος η κεντρική αγορά και τα πολιτικά κέντρα, προεξάρχουσας της λέσχης του Κονδου-λάκι και του ιστορικού "σμπιλχανέ", είδους σκιερστάσιου, ανάγοντος την ύπαρξίν του εις τους παλαιούς της τουρκοκρατίας χρόνους. Χειμῶνα ή καλοκαίρι, αδιάφορον, το Σαντριβάν είναι πάντοτε κεντρικόν κέντρον συζητήσεων. Εκεί σχολιάζονται αι νόται των Δυνάμεων και τα άρθρα του Μπάουπερ, αι δηλώσεις του Γκρέν και τα τηλεγράφηματα του Γκάιλ-λι, το Τουρκικόν σύνταγμα και τα έργα της Εκτελεστικής. Διότι, όλα κι όλα, ἀλλὰ οι Κρη-

τικοί και ιδίως οι Χανιώται είναι πολιτικοί. Λέγω ιδίως οι Χανιώται, διότι εις το Ρέθυμνον και το Ηράκλειον ο κόσμος είναι πρακτικώτερος και εμπορικώτερος. Αλλά εις τα Χανιά! Εμπορείς να καθύστες από το πρωί μέχρι βαθείας νυκτός εις το Σαντριδάκι και να μην εξα-ντληθής η συζήτησις. Όλη η πολιτική ιστορία της Κρήτης, με τους αγώνες, τας περιπε-τείας, τας χαράς και τας απογοητεύσεις της, περνά καθημερινώς εις αδηγήσεις, από τας οποίαις ένας ξένος πάντοτε θα μάθῃ μίαν λεπτομέρειαν που δεν εγνώριζεν...».

Στο Καστέλι, τη συνοικία πάνω από το Σαντριδάκι, υπάρχουν πύλες στ' ανατολικά και δυτικά και μιά τρίτη στενή πύλη στα νότια, με σκαλοπάτια, που έμεινε με το όνομα "Τα σκαλάκια". Λίγο πιο δίπλα από τα Σαντριδάκι είναι η Οθριακή, η συνοικία της Ισραηλι-κτικής παροικίας, με μεγάλη και μικρή συναγωγή, ενώ προς τα βόρεια του Σαντριδακιού βρίσκεται το "Μέγα ξενοδοχείον της Αγγλίας" καθώς και το "Γουλί τζαμί", το τέμε-νος του Κωυτσούκ Χασάν, με ιδιόμορφο σχήμα, το μιναρέ του, τους μικρούς και το μεγά-λο τρούλο.

Στο λιμάνι βρίσκονται οι αποθήκες, τα εμπορικά και ναυτιλιακά γραφεία, το τελωνείο, πολλά καταστήματα και τα ιχθυοπωλεία. Τα πλοία που έρχονται από την Ελλάδα, το εξωτερικό ή από άλλα λιμάνια της Κρήτης, μια και υπάρχει και θαλάσσια επικοινωνία με τα διάφορα λιμάνια του Νησιού, σταματούν αμέσως, έξω από το λιμάνι και οι επιβάτες, οι αποσκευές και τα προϊόντα μεταφέρονται με διάρκες στην ξηρά και το αντίθετο.

«Περνώντας στενούς και κατεργασμένους δρόμους, σκύβοντας κάτω από καμάρες - απομεινάρια βαριά και ελαφρά των παλιών κατακτητών - βγαίνεις στη Σπλάντζια, τη Σπλάντζια την ολοκόκκινη από τα τουρκικά χέρια. Η Σπλάντζια είναι η τουρκική πλα-τεία των Χανίων. Γύρω γύρω τουρκόσπιτα εγείρονται με καθαρώτα παράθυρα και περι-στερωμένες επάνω στην κορφή. Η πλατεία είναι ένα κομμάτι ζωντανής τουρκίας μέσα στην πρωτεύουσα της Κρήτης. Καφενεία και μαγαζάκια τουρκικά γύρω και Τουρκαλάδες καλοντυμένοι και Τουρκαλάδες ξυπόλητοι, αρχηγός καβαλίστρες με κάτι μπράτσα και πόδια σαν να τα γαλβάνισεν η δουλειά, ριζών σε μεγάλα φλυτζάνια τον καφέ τους ή συζητούν με χαμηλωμένη φωνή και σκυμμένα κεφάλια. Στη μέση ένα κiosk τουρκικό εγείρεται μέσα σε ένα μικρό και ανδισμένο κηπάκι. Εκεί πάνε και πίνουν οι προστοί οι τούρκοι και οι μπέηδες τον καφέ τους και τον αρχιλέ. Ένας γερωπλάτανος δίπλα στέκε-ται σοβαρός και μελαγχολικός σαν γιότζας... Όλη η Τούρκικη πλατεία γεμάτη άνθη και κλαριά και θαυμάσιους και όμορφα και φρεσκοδά... Απέναντι εγείρεται ένα τζαμί [Χουγγιάρ τζαμί = τέμενος του Μονάρχου, αφιερωμένο στον Σουλτάνο] δείχνοντας τον ουρανό με τον άσπρο μιναρέ του... Αυτά μεταξύ ενός ποταμού νερού και ενός καφέ στην πλατεία της τουρκικής γειτονιάς, ανάμεσα σε ραχατλήδες Τούρκους ξαπλωμένους, σε κατάμακρους αρχηγούς, σε Τουρκόπουλα που χοροπηδούν επάνω εις το καλντιρόμι και σε χανούμιες που συγχωπερνούν μεγαλοπρεπώς με ανοιχτές τις κατάμακρες ομβρέλλες... Άλλοτε εις χρό-νια μαύρα τα οποία επέρασαν, εις την πλατείαν αυτήν εδανατώνοντο οι Χριστιανοί μάρτυ-

Το περίπτερο στη Σπλιαντζιά

Ο Δρόμος προς τη Χαλάρη - Προξενία

ρες της Κρητικής Ελευθερίας και από των κλάδων του πλατάνου εκρεμόντο τα μέλη των διά να χρησιμεύσουν ως στόχος βολής των Τουρκικών τσιφτεδών... Τώρα η πλατεία είναι ένα ήμερον κέντρον εις το οποίον μεταβαίνουν ο Χριστιανός είναι βέβαιος ότι θα τύχη μεγάλων και προπαντός ειλικρινών περιποιήσεων. Η Σπλάντζια ευρίσκεται εν τη οδῷ της κατά τας μεγάλας μουσουλμανικάς εορτάς, όταν οι εν τέλει πηγαίνουν εκεί να συγχαιρούν τους Τούρκους συμπολίτας. Παίζει η μουσική της Χωροφυλακής, καίνονται πυροτεχνήματα το βράδυ, γίνεται διασκεδάσις μοναδική...».

Τούτη η συνοικία, που στα παλιά σχεδιαγράμματα αναφέρεται ως Ponte de Viari, είναι για τους Τούρκους ότι είναι για τους Χριστιανούς το Σαντριάν. Κάτω από τον πελώριο πλατάνο και το κομψό αραβικό περίπτερο είχε κατασκευασθεί παλαιότερα μια υπόγεια υδαταποδέχτη με κρουνοὺς στην οποία κατέβαινε κανείς με τρεις σκάλες.

Λίγο πιο πάνω, μέσα σε στενάκι, διατηρείται η εκκλησία των Αγίων Αναργύρων, ενώ πίσω από την «οδό Πεταλάδικα», σημερινή οδό Τσουδερών, βρίσκεται το Αγία Τζαμιά, το τέμενος του οποίου ο μιναρές σώζεται και σήμερα στο εργοστάσιο Μαλινάκη.

Προς τ' ανατολικά ξεκινά η οδός Χαλέπας, ο κύριος δρόμος έξω από τα τείχη, σημερινή οδός Ελ. Βενιζέλου, δρόμος περιποιημένος και δένδρорυτεμένος με γαλάζιες ακακίες από τα αγροκήπια της Γεωργικής Εταιρείας Γεωργιουπόλεως, που καταλήγει στο πλούσιο αριστοκρατικό προάστιο και θέρετρο των εύπορων Χανιωτών. Η Χαλέπα, με κτήρια πολυτελή κι όμορφα, είναι ένα μικρό παράρτημα της Ευρώπης, με τα προξενεία των Μεγάλων Δυνάμεων, τη σχολή του Σαν Ζοζέφ, όπου οι καλόγηρες μαθαίνουν στα πλουσιονόριστα Γαλλικά και καλή συμπεριφορά, την κομψότετη εκκλησία της Αγίας Μαγδαληνής μέσα στους ανδισμένους κήπους. Εδώ και η κατοικία του Υπατού Αρμυστή, που στις αρχές του αιώνα ήλθε σε σύγκρουση με τον Βενιζέλο και τον απέλυσε από Σύμβουλο της Δικαιοσύνης.

Μετά το Κίνημα του Θερίσου το 1905, στο οποίο ως γνωστόν πρωτοστάτησε ο Βενιζέλος, ο Πρίγκηπας Γεώργιος αναγκάσθηκε να εγκαταλείψει το 1906 κάποια νύχτα την Κρήτη, από την ακτή των Ταμπακariών. «Ο περίπατος προς την Χαλέπα» ότι τερπνόν. Εδώ νεότευκτα και κηποκόσμητα μέγαρα, με προαύλιον την απέραντον θάλασσαν. Εδώ και το κομψόν ανάκτορον του πρίγκηπος. Κατάκλειστον. Ίσως κάποιος κηπουρός πατεί κάποτε το πόδι του εις το περίβολο για να περιποιηται τις πορτοκαλλιάς και μερικά άνθη. Παραπλεύρως, συννευμένον σχεδόν, το σπίτι του Βενιζέλου. Σιωπών σκυδρωπά απέναντι αλλήλων. Μάτην η σελήνη χύνει επάνωθεν το μελιχμιον φέγγος της. Από μικρόν ύψωμα η ίδια δείχνει την έρημον ακτήν, όπου με νυκτοφάνηρο εφώτιζεν ένας τηγεμόν την αποβάδραν της εξορίας του... Η Χαλέπα, ευρωπαϊκότητα με όλα τα προσόντα, ευρωπαϊκά σπίτια, ευρωπαϊκά προξενεία, ευρωπαϊκάς λέσχας και ευρωπαϊκάς βίλλας. Ότι μπορούσε κανείς να επιθυμήσει διά μίαν ιδεώδη διαμονήν, το ευρίσκει εις την Χαλέπαν, πρασινάδα και ακρογιαλιάν. Η πρώτη κυριαρχεί γύρω γύρω εις τα χαριτωμένα σπίτια. Η δευτέρα εκδη-

λούται με τον θόρυβον των κυμάτων της και με το νανούρισμα των βλοίσθων της. Μακάριος ανήρ, ο εν Κρήτη διαμένων και εν Χαλέπα καδύμενος...».

Ξαναγυρνώντας στην πόλη, περνάμε από την περιοχή των Δικαστηρίων. Το μέγαρο αυτό, η σημερινή Νομαρχία και Δικαστήρια, σχεδόν μόνο του στην περιοχή, είναι το διοικητικό κέντρο όλων των Υπηρεσιών. «Το Μέγαρον των Δικαστηρίων. Να ότι και η Κρητική Πολιτεία ευρέθηκε ένα αξιοπρεπές και σχετικώς αρχοντικόν οίκημα διά να εγκατασταθεί. Απομειονομμένον μέσα εις μίαν πλατείαν, το Διοικητικόν Μέγαρον είναι κέντρον όλων των Ανωτάτων της Πολιτείας Υπηρεσιών. Εκεί είνε αι Διευθύνσεις, επέχουσai θέσεις Υπουργείων, εκεί το Γενικόν Λογιστήριον, εκεί τα Δικαστήρια, εκεί το Κυβερνητικόν Τυπογραφείον, εκεί τέλος αι αρχαί και όλα εκτός των Στρατιωτικών. Καθόλου γραφειοκρατικά τα Κυβερνητικά γραφεία της Κρήτης, απεναντίας μάλιστα, εργατικά, οικοκυρεμένα, καθακατρητισμένα, καθαρώτατα, με υπαλλήλους ευγενείς, ικανωτάτους και γνωρίζοντας την δουλειά των. Βγαίνει κανείς με τας ευρωπαϊκωτέρας εντυπώσεις από το ενδιαίτημα αυτό της επισήμου Κρήτης...».

Ο Δημοτικός Κήπος, λίγο πιο κάτω από τα Δικαστήρια, είναι μια μικρή όαση. Παλαιότερα ήταν μια αμμόδης έκτακτη, συνέχεια του σταδίου. Έργο του Ρεούφ Πασά, που επέβλεψε ο ίδιος τη διαμόρφωσή του, ο Κήπος είχε σχεδιασθεί το 1870 σε ευρωπαϊκά πρότυπα και είχε φυτευθεί με πολλά αειθαλή δένδρα και λουλούδια. «Εκς την εποχήν της ευρωπαϊκής κατοχής, αυτός ο κήπος ήτο το εντευκτήριον των ευρωπαϊκών αξιωματικών και το κέντρον των γλυκοζύνων συναντήσεων. Επείχεν θέσιν πάρκου και βουλεβάρτου. Έπαιζεν εκεί τακτικά η μπάντα της Χωροφυλακής και η μουσική των ευρωπαϊκών στρατευμάτων. Τώρα αι παλαιαί εκείναι δόξαι επέρασαν και εις τον κήπον συγχάζουν οι ευρωπαϊκώτατοι Χανιώται... Μέσα εις τον Κήπον, πολύ καλὰ περιποιημένον και δονδρόφυτον, με μίαν θαυμασίαν θέαν προς το θάθος, είναι το κτίριον της Βουλής. Άλλοτε ήτο θέατρον, άλλ' όταν το πρωτοείδα μου εφάνη ότι ήτο παρεκκλήσι. Ταπεινόν, μονόροζον, σκοτεινό και κάθε άλλο παρά επιθάλλον, το Κρητικόν Κοινοβούλιον, μου έκαμε την εντύπωσιν μιας Κρήτης βασανισμένης, ταπεινωμένης και πτωχής, η οποία δεν είχε τα μέσα να στεγάσῃ καλλίτερον τους λαϊκούς της αντιπροσώπους. Και όμως αυτό το σαθρόν και πενηχρόν κτίριον με τα μαυρισμένα κεραμίδια και τους ασθεστοχρισμένους τοίχους, υπέρξεν ο τελευταίος σταθμός των ευλογημένων Κρητικών αγώνων. Και ενόμισα πως ευρισκόμην εις το Άγιον Βήμα εκκλησίας, την στιγμήν που εμβόμα στην σκοτεινή του αίθουσα, που είχε διά μόνον της φως δύο - τρία χαμηλά παράθυρα και μόνο στολίδι της μίαν κυανόλευκον στήμαϊν...».

Αλλά όπως ήδη αναφέρθηκε η πόλη επεκτείνεται έξω από τα τείχη προς όλες τις πλευρές. «Δυτικώς των Χανίων κείται εις απόστασιν 10η Νεάπολις (Κανιούργια Χώρα), παρά την οποίαν υπάρχει εργοστάσιον ελαιουργίας και σαπωνοποιίας, δυτικώτερον κείται το Βαρούσι, τουρκική αγροικία, κέντρον των δολοφόνων κατά τας ημέρας της δουλείας...». Προς τα νοτιοδυτικά βρίσκονται «τα περίχωρα (Τοπ-Αλτί) περιλαμβάνοντα τας αγροικίας

Τὸ Δικαστικὸ Μέγαρον (Δικαστήρια)

Δημοτικὸς Κήπος Χανίων

Βαρούσι, Πελεκαπίνα, Κοιμεναριά (κατοικούνταν από λεπρούς παλαιότερα, που μεταφέρθηκαν στην Σπιναλόγγα), Άγιος Βασίλειος, Μπάμπου κλπ...». Έξω από την πόλη είναι και τα “μεζαρίκια”, το τούρκικο νεκροταφείο, που απλώνεται από τη σημερινή οδό Αποκορώνου ως τα Νέα Καταστήματα και το εικονοστάσι του Αγίου Κωνσταντίνου.

Στ’ ανατολικά βρίσκεται η συνοικία Κουμ-καπισί με χαμόσπιτα και καλύδες, όπου ζουν οι χαλικούτες Βεγγάζιοι και ότωχοί Τούρκοι. «...Η μεταξύ Χανίων και Χαλέπας αμώδης έκτασις Κουμ-Καπί παρεχωρήθη εις Βεγγαζίους, ότινες αντί οικιών είχαν σκηνάς, τας οποίας κατεσκεύαζον οι ίδιοι. Τούτο απετέλει μίαν ασχημίαν, καθόσον ο συνοικισμός όυτος των Βεγγαζίων, καταλαμβάνων το ωραιότερον μέρος της έξω πόλεως, λόγω της γειτνίασεως αυτού προς την θάλασσαν εκώλυε την ένωσιν των Χανίων μετά της Χαλέπας... Όλοι του οι κάτοικοι στεγάζονταν σε καλύδες κανωμένες από πασσάλους ξύλινους και στεγασμένες και ντιμένες από ντενεκέδες. Το τελευταίο αυτό οικοδομικό υλικό αφοινούσε στα Χανιά, γιατί όλο το φωτιστικό υλικό (το πετρέλαιο ή γκαζί εξ ου και γκαζο-ντενεκές) εισαγόταν σε τέτοια δοχεία, τοποθετημένα ανά δύο μέσα στις γκαζόκατες... Οι πρώτοι Χαλικούτες, έτσι λέγονταν μ’ ένα κοινό όνομα, όλοι αυτοί οι μαύροι και τιμωκοί Αφρικανοί μαζεύτηκαν στην Κρήτη και κυρίως στα Χανιά, από τα σκλοβοπάζαρα της Ανατολής, για τις δουλειές των δούλων (χαμάληδες, βαρκάρηδες, λούστροι) και κάθε άλλη παρακατενική και βρομερή δουλειά... Έτσι σιγά σιγά εγκαταστάθηκαν στην πολιτεία μόνιμα, αφού οικόπεδο και οικοδομικό υλικό υπήρχε δωρεάν...». Αργότερα «...Από την συνοικίαν Κουμ-Καπί αφηρέθη το άδυσμα εκείνων των σκηνών και εις την θέσιν αυτήν οικοδομήθησαν οικίαι λίθιναι. Δυστυχώς δεν ελήφθη εγκαίρως κυβερνητική πρόνοια και ο συνοικισμός εκείνος με τα μικρόσπιτα και τους στενούς και σκυλινούς δρόμους παρουσιάζει ακόμη μη εικόνα Αφρικανικού χωρίου...».

Αλλά στα χρόνια της Κρητικής Πολιτείας γίνονται πολλά έργα ανασυγκρότησης - διάνοιξη δρόμων και πλακόστρωσι, αποχετευτικά έργα καθώς και εξωραϊσμού και καλλωπισμού, ανεγείρεται η περίφημη Δημοτική Αγορά. Το αρχιτεκτονικό ρεύμα του νεοκλασικισμού έρχεται να προσδέσει τη σφραγίδα του στα στενά δρομάκια της παλιάς πόλης. Το πνευματικό και πολιτιστικό επίπεδο είναι σε υψηλό σημείο, λειτουργούν νέα σχολεία, το ποσοστό του αναλφάβητισμού μικραίνει, έχει συγκροτηθεί από το 1899 ο Φιλολογικός Σύλλογος “Χρυσόστομος” και στη συνέχεια ιδρύονται όλο και περισσότερα πνευματικά, φιλανθρωπικά, αθλητικά και εργατικά σωματεία, διοργανώνονται πλείστες εκδηλώσεις. Έρχονται πολυμελείς και καλά καταρτισμένοι ελληνικοί και ξένοι διάσοι, μαθητές επίσης δίνουν θεατρικές παραστάσεις με αξιώσεις και μάλιστα στα αρχαία Ελληνικά. Χώροι των παραστάσεων ο Δημοτικός Κήπος, το θέατρο της Σπλάντζιας, του Καλέ-Καπισί, του Φαλήρου στο Κούμ-Καπί, του Καστελιού.

Στο “Ακταίον” ο κουκλοπαίχτης Χρήστος Κονιτσιώτης, «ο πρόταγς των ανδρείκέλων», συγκεντρώνει πλήδη μικρών και μεγάλων, με τον μεγάλο ξύλινο διάσό του. Δίδο-

νται συναυλίες, διοργανώνονται μουσικοφιλολογικές εσπερίδες, έρχονται ο ήχογράφος και ο κινηματογράφος στα Χανιά.

Κυκλοφορούν εφημερίδες και περιοδικά με αξιοδύναστη ύλη, ενώ το 1901 στα πρωτοπόρα Χανιά γίνεται πρόταση χειραφέτησης της γυναίκας στην Κρητική Βουλή, από τον Σφακιανό βουλευτή Γεώργιο Δασκαλογιάννη.

Η Αρμυστία καταργείται σιωπηρά και ακολουθείται από τη Γενική Διοίκηση, ενώ την 1η Δεκεμβρίου του 1913 πραγματοποιείται στο ήσυχο Φιρκά η επίσημη τελετή της Ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα, μέσα σε κλίμα ενθουσιασμού και απερίγραπτης χαράς.

Τα Χανιά συνεχίζουν να είναι η πρωτεύουσα της Κρήτης και έδρα της Γενικής Διοικήσεως και τις επόμενες δεκαετίες. Υφίστανται όμως σταδιακά πολλές επεμβάσεις για τον "εκσυγχρονισμό" της παλιάς πόλης, με αποτέλεσμα να αλλοιώνεται σιγά σιγά ο μνημειακός της χαρακτήρας.

Πάντα πρώτοι οι Χανιώτες τρέχουν σ' όλους τους εθνικούς αγώνες της μάνας Ελλάδας. Στα Χανιά γίνεται και το αντιδικτατορικό Κίνημα του 1938, αφού οι κάτοικοι αυτής της πόλης έχουν πάντοτε όραμά τους τη Δημοκρατία και την Ελευθερία.

Πρωταρχικό ρόλο παίζουν και πάλι τα Χανιά και στη θρυλική Μάχη της Κρήτης. Από εδώ ξεκίνησε η επιδρομή των Στούκας, η πόλη βομβαρδίζεται συνεχώς, εδώ πέφτουν οι πρώτοι αλεξιπτωτιστές και εδώ πρωτοσυναντούν την απελπισμένη και ανυποχώρητη αντίδραση του Κρητικού λαού, όχι μόνο τις 10 μέρες της Μάχης μα και αμέσως μετά την κατάληψη της Κρήτης, με τον σχηματισμό των αντιστασιακών ομάδων.

Το 1964 η πόλη των Χανίων χαρακτηρίζεται από την Πολιτεία ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο και καταβάλλεται έντονη προσπάθεια για τη διατήρησή και ανάδειξη του ιστορικού χαρακτήρα της. Γιατί παρά την έντονη ανάπτυξη των τελευταίων χρόνων, τις επεμβάσεις, τις καταστροφές και τις μοντέρνες αρχιτεκτονικές αντιλήψεις, η παλιά πόλη μας κατάφερε να διατηρήσει σε μεγάλο βαθμό το ιστορικό της πρόσωπο.

Τα Χανιά μας λοιπόν, τούτη η πόλη η αγαπημένη, με την μακρά της, όπως είδαμε, ιστορία, η πόλη η αρχαία μα και σύγχρονη, η πόλη των λουλουδιών και του πολιτισμού, η πόλη των αγώνων στα πεδία των μαχών και της πολιτικής, η πόλη για τ' άρματα μα και για τα γράμματα και τις τέχνες, η πόλη της Λευτεριάς και της Δικαιοσύνης, η πόλη μας, που δεν ονομάσθηκε άδικα Βενετία της Ανατολής, σταυροδρόμι Ανατολής και Δύσης για αιώνες, καίριο σημείο της Μεσογείου ανάμεσα σε τρεις ηπείρους, κατακτήθηκε, υπέφερε, υποδουλώθηκε, μα δεν έσκυψε. «Ολονέν καλλωπίζεται», για να διατηρούμε την παλιά περιγραφή, και αλλάζει συνεχώς - προς το καλύτερο άραγε, ή μήπως όχι;

Εικόνες νοσταλγικές μέσα από κείμενα αλλά και φωτογραφίες και παλιές κάρτ-ποστάλ μάς μεταφέρουν τώρα πια σε παλαιότερες στιγμές και μπορούμε να παρακολουθήσουμε στοιχειωδώς την πορεία της και τις αλλαγές στις γειτονίες της, ώστε να έχουμε ένα

μέτρο σύγκρισης με την σημερινή εποχή. Αντιπροσωπευτικές εικόνες εποχών που χάθηκαν, μα δεν ξεχάστηκαν, που διασώθηκαν χάρις στην φροντίδα, την αγωνία, την αγάπη και το σεβασμό στην πολιτιστική μας κληρονομιά, λογίων, δημοσιογράφων, λογοτεχνών, φωτογράφων, συλλεκτών και αρχαικών υπαλλήλων. Πολλά από αυτά που περιγράφονται ή απεικονίζονται στις φωτογραφίες, παραμένουν ίδια κι αναλλοίωτα από το χρόνο. Σ' άλλα σώζονται ακόμη ακυρόρα τα στοιχεία που τα ανέδειξαν ως θέματα άξια περιγράφης, καταγραφής και φωτογράφησης. Κι άλλα, αλλομόνο, έχουν εξαφανισθεί εντελώς, χωρίς να υποδηλώνεται πουθενά στη σημερινή πόλη πως κάποτε έγραψαν τη δική τους σελίδα στο βιβλίο της Χανιώτικης ιστορίας και πολιτισμού.

Κι εύχεται κανείς να είχαμε λίγο περισσότερη ευαισθησία, λίγο πιο ανοιχτό το μυαλό και την καρδιά μας και ν' αφήναμε αυτές τις εικόνες να μας μιλούσαν από φυσικού τους και όχι μέσα από παλιά κείμενα και κιτρινωμένες φωτογραφίες, που αναδίνουν βέβαια την ευωδιά του παρελθόντος, μα που δηλώνουν ταυτόχρονα την αναληψία μας και την προσπάθεια να παραβλέψουμε, να ξεχάσουμε, να διαγράψουμε, να αγνοήσουμε και να δυσδιάσουμε σχεδόν τα πάντα στον βωμό των μοντέρνων καιρών μας.

Χωρίς να απορρίπτουμε τις επιταγές του σύγχρονου κόσμου μας, ας κρατούμε λίγο χώρο στην καρδιά για την πόλη που μας ακολουθεί, την πληγώνουμε και μας πληγώνει. Σ' αυτήν την αρχόντισσα πόλη που αφήνεται χαδιάρικα στην αγκαλιά του Κρητικού πελάγους, ας ανακαλύψουμε τις κρυμμένες ομορφιές στα χορταριασμένα απομεινάρια του πείγους, στις πρασιτισμένες απ' τη θαλασινή αλμύρα γωνίτσες του βρουριού, στην απλωμένη φτέρουγα της ανοιξιάρικης χελιδόνας πάνω απ' το μεγάλο αρσενάκι, τον τεράστιο όγκο των Νεωρίων, τους μαυρισμένους τοίχους της παλιάς εκκλησιάς, το λαβωμένο νεοκλασικό αρχοντικό, ας ακούσουμε τους ψιθύρους που πλανούνται και περνούν μέσα απ' τα κωμωτικά παράθυρα και τα ξύλινα καφασωτά σε έρμα δομάτια, τον ήχο απ' τα κύματα στη ρίζα του γέρικου βάρους και τον αγέρα που σφύριζει πάνω στην ντάμπια, ας χαρούμε την αρμονία της παλιάς σιδερένιας πόρτας, του χαριτωμένου βουρυσιού, της μαρμαρίνης κρήνης, του ξεχασμένου απ' το χρόνο ψηφιδωτού. Ας ακούσουμε το τραγούδι του καιρού.

Σε μας εναπόκειται να διατηρήσουμε την ιστορία της πόλης μέσα από τα μνημεία και τα δείγματα του παρελθόντος της, να τα συντηρήσουμε, να τα αναδείξουμε, να επενδύσουμε σ' αυτά αγάπη, σεβασμό και φροντίδα, να διδάχθούμε και να προχωρήσουμε. Είναι το λιγότερο που οφείλουμε στην πόλη μας αλλά και στα παιδιά μας, στα οποία και θα την παραδώσουμε.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

(ενδεικτική)

Νικ. Σταυράκης, Στατιστική του πληθυσμού της Κρήτης, Χανιά 1890.

Νικόστρατος Καλομενόπουλος, Κρητικά ήτοι τοπογραφία και οδοπορικά της Νήσου

Κρήτης, Αθήνα 1894.

Εμμ. Γενεράλις, *Επίτομος Γεωγραφία της Νήσου Κρήτης*, Αθήνα 1891, Ηράκλειο 1894, Χανιά 1900, Αθήνα 1902, 1914.

Ιω. Κονδυλάκης, *Ιστορία και Γεωγραφία της Κρήτης*, Αθήνα 1900.

Ιω. Λανδράκης, *Γεωγραφία της Ελληνικής μεγαλονήσου Κρήτης, φυσική και πολιτική*, Χανιά 1900.

Αρ. Κριάρης, *Γεωγραφία της Κρήτης φυσική και πολιτική*, Χανιά 1901.

Ιω. Νουμάκης, *Κρητική χωρογραφία*, Αθήνα 1903.

Εφθμ. Ατλαντίς Νέας Υόρκης 1910: «Τα παλιά Χανιά» (Σαντριδάκι, Σπλάντζια Χαλέπα, Δημ. Κήπος, Δικαστήρια, Τοπανάς).

Εφθμ. Ανεξάρτητος Χανίων φ. 29/14-7-1912 («Η Σπλάντζια», υπό Σταμ. Σταματίου).

Εφθμ. Ανεξάρτητος Χανίων φ. 39/23-9-1912 (Σαντριδάκι, Ακταίον, Χαλέπα, Σπλάντζια).

Κ.Γ. Φουρνιράκης, *Τα Χανιά μας*, Χανιά 1928.

Γεώργιος Δημοστάκης, *Χανιά στο πέρασμα του χρόνου*, Αθήνα 1969.

Σπύργιος Σπανιάκης, *Κρήτη - Τουριστικός, Ιστορικός, αρχαιολογικός Οδηγός* (τ. Β - Δυτ. Κρήτης).

Χανιά 1974 - Λεωνίδα Μανωλικάκη: «Για να γνωρίσεις τα παλιά Χανιά».

Χανιά 1980 - Λεωνίδα Μανωλικάκη: «Αναδρομή στα παλιά Χανιά».

Χανιά 1983 - Λεωνίδα Μανωλικάκη: «Περίπατος στα παλιά Χανιά».

Φιλολογικός Σύλλογος «Χρυσόστομος», (ξωτ. Λεύκωμα) *Η Κρήτη στις αρχές του αιώνα*.

Αιμιλία Κλάδου - Μπλέτσα, *Τα Χανιά έξω από τα τείχη*.

Βασίλειος Ψιλάκης, *Ιστορία της Κρήτης*, Χανιά 1909.

Παναγιώτης Κριάρης, *Ιστορία της Κρήτης*, Χανιά 1902.

Κ. Κριτοβυλίδης, *Ιστορία των Επανάστασεων της Κρήτης*, Αθήνα 1971.

Θεοχάρης Δετοράκης, *Ιστορία της Κρήτης*, Αθήνα 1986.

Γιάννης Χρηστάκης, *Η Κρήτη και η Ιστορία της*, Αθήνα 1995.

Γεώργιος Πατεράκης, *Η Κρήτη και η Ιστορία της*, Αθήνα 1995.

Μιχάλης Ανδριανάκης, *Η παλιά πόλη των Χανίων*.

Ζαχαρένα Σημανδράκη, *Η Δημοτική Αγορά Χανίων*, Χανιά 1993.

Ζαχαρένα Σημανδράκη, «Η Κρητική Πολιτεία», περ. *Έρευνα*.

Μαρία Βλαζάκη, *Ο Νομός Χανίων από τα μνημεία του*, Αθήνα 1996.